

УДК 342.7:502.31:504.75.06

**Н.В. Ільченко, В.Т. Гурська,  
Т.Л. Чумакова, Н.В. Романюк***Інститут проблем природокористування та екології НАН України,  
Дніпропетровськ***БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ –  
НАШЕ ПРАВО ЧИ ОBOB'ЯЗОК?**

У статті досліджуються основні поняття і нормативно-правове регулювання права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та узгодження його з поняттям обов'язку держави і людини.

В статье исследуются основные понятия и нормативно-правовое регулирование права человека и гражданина на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду и согласование его с понятием обязанности государства и человека.

**Вступ**

Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля – одне з фундаментальних і всеохоплюючих прав людини і громадянина будь-якої країни. Право на безпечне довкілля є спорідненим з правом на життя людини.

Друга половина 20-го століття принесла дві основні зміни як у міжнародному праві, так і у правових системах майже кожної країни. Спочатку права людини, а потім і якість довкілля були всесвітньо визнані як фундаментальні суспільні цінності. І в обох випадках існуючі інститути держави і права мусили змінитися, щоб їх гарантувати.

Уперше міжнародна актуальність проблеми якості довкілля була належно оцінена на Конференції ООН з теми «Довкілля людини» в Стокгольмі у 1972 році. До відкриття цієї конференції, яка стала однією з найважливіших в історії екологічного руху, Генеральною Асамблеєю ООН було засновано Всесвітній День Довкілля. У цей день було засновано й UNEP – Екологічну програму ООН, яка на сьогодні є основним організатором та ідеологом Дня довкілля і руху за безпечне довкілля.

В Україні стало традицією щороку в третю суботу квітня відзначати День довкілля, який започатковано Указом Президента України за № 855/98 від 6 серпня 1998 року. Цей важливий захід залучення громадськості, широких верств населення до поліпшення

стану довкілля, озеленення, благоустрою населених пунктів, очищення водних джерел, збереження природно-заповідних об'єктів, поширення екологічних знань, активізація державного та громадського контролю за додержанням природоохоронного законодавства свідчить про розуміння українцями того, що проблеми охорони та збереження довкілля в контексті інтегративної сили всесвітнього порядку, цілісності людського життя сьогодні є одним із пріоритетних.

На сьогодні зусиллями науковців Інституту проблем природокористування та екології НАН України крок за кроком відпрацьовуються, поряд з іншими науковими напрямками досліджень, концептуальні положення розробки регіональних стратегій сталого розвитку, які явилися продовженням тих наукових надбань, що втілені в проект Концепції переходу України до сталого розвитку. Однозначно, розроблена Інститутом концепція є методологічною основою для створення усіх правових норм і законів, суть яких полягає у встановленні співвідношення понять потреб людини і обмежень людської діяльності, що базуються на принципі екологізації суспільних процесів і стосуються усіх сфер суспільного життя.

В розвиток такого підходу, осмислення масштабності і характеру піднятих питань і пропонується дана стаття.

© Ільченко Н.В., Гурська В.Т.,  
Чумакова Т.Л., Романюк Н.В., 2011

**Аналіз сучасного стану проблеми з правового забезпечення життєдіяльності людини і громадянина**

В сучасних умовах суспільного буття, формування та реалізації концепції сталого розвитку серед пріоритетів національних інтересів України особливо виділяється забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження і відновлення навколишнього природного середовища. Охорона довкілля як загальної системи життєзабезпечення людини є задачею першорядної важливості з точки зору збереження генофонду населення України, а також перспектив економічного і соціального розвитку.

Визнання і закріплення у законодавстві прав людини і громадянина будь-якої правової державної системи, їх обсяг, види і зміст у сучасних умовах становлять одну з актуальних, пріоритетних і найважливіших проблем.

Визначимося, що таке «право людини» в загальному розумінні. Право – це система загальних, загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Пропонуємо трохи історії. Традиційний підхід до характеристики прав громадян УРСР базувався на їх поділі на: громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні, культурні. Що стосується конституційного права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля, то воно навіть не згадувалось. В Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р. (ст.67) та Конституції України від 20 квітня 1978 р. (ст.40) не було чітко сформульовано право на безпечне для життя і здоров'я людини, довкілля і не визначено гарантій його забезпечення. Але за своїм змістом в цілому вони визначили це право, тобто право людини жити в сприятливих природних умовах, а саме: «Громадяни України мають право на охорону здоров'я... Це право забезпечується заходами щодо оздоровлення навколишнього середовища...» [1].

Історично ідея екологічних прав спочатку знайшла своє відображення в міжнародно-правових документах. Так, проблема прав людини на сприятливе навколишнє середовище була обговорена, як самостійна, на згаданій нами Стокгольмській конференції

ООН по довкіллю в 1972 році і закріплена в Декларації цієї конференції, перший принцип якої проголошує: «Люди мають фундаментальне право на вільні, якісні та адекватні умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне та благополучне життя».

Ряд положень про місце людини в природі, про роль і принципи людської діяльності закріплено в Декларації ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р., Ріо-де-Жанейро), у першому принципі якого було підкреслено: «Люди перебувають у центрі інтересів сталого розвитку. Вони мають право на здорове та плідне життя у гармонії з природою».

Конференція ООН з довкілля і розвитку РІО-92 схвалила «Порядок денний на ХХІ століття» та заснувала Комісію зі сталого розвитку. Принципи та основні напрями забезпечення сталого розвитку, в центрі якого стоїть «людина», підтверджені іншими авторитетними міжнародними конференціями.

Особливе значення має Оргуська конвенція (1999 р.) «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища», яка не тільки проголошує, декларує екологічні права громадян (на сприятливе довкілля, екологічну інформацію, участь у прийнятті екологічно значущих рішень тощо), а й регулює процедурні питання її захисту.

Необхідно зазначити, що соціальні права перебувають у безпосередній залежності від ступеня економічного розвитку держави, спроможності покращити життя громадян, забезпечити їй гідний рівень, задовольнити матеріальні та духовні потреби членів суспільства.

Безпечне довкілля є необхідною умовою розвитку живого організму, життя взагалі. Немає значення, визнає це право держава, чи ні. Людина володіє ним завдяки своїй появі на світ. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є навіть первинним щодо права на життя. Це зумовлено тим, що останнє виникає з моменту народження. Але воно може і не настати, якщо майбутні потенційні батьки опиняться в небезпечному навколишньому середовищі.

Для розкриття суті конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля важливо визначитися з двох питань:

а) що означає термін «довкілля»;

б) яке довкілля є «безпечним для життя і здоров'я людини».

Слід зазначити, що термінові «довкілля» кореспондує більш вживаний у нашому екологічному законодавстві термін «навколишнє природне середовище». Відповідно до Закону України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» під навколишнім природним середовищем розуміється «...сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів» (ст.5).

Іншими словами, навколишнє природне середовище тотожно довкіллю, - це сукупність природних і природно-антропогенних умов та процесів, які оточують людину і є сферою її життя та діяльності. Ці умови та процеси справляють як позитивний, так і негативний вплив на життя і здоров'я людини, тобто характеризують довкілля з точки зору його якості.

Тепер щодо терміну «безпечне довкілля».

У найзагальнішому значенні безпечним є довкілля, яке негативно не впливає на здоров'я людей. Якщо давати більш конкретизоване визначення, то довкілля вважається безпечним, коли його стан відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, які стосуються його чистоти (не забрудненості), ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси громадян.

За якісними показниками стан довкілля можна представити трьома рівнями, де його якість розглядається як сукупність природних та «набутих» властивостей, сформованих під впливом антропогенної діяльності, які відповідають встановленим екологічним, санітарно-гігієнічним нормативам, що забезпечують умови розвитку і відтворення живих організмів, у тому числі життєдіяльності людини.

Перший найвищий якісний рівень природного середовища являє собою *чисте природне середовище* і забруднення його є мінімальним і воно не спричиняє змін нормального екологічного стану в певному регіоні.

До другого рівня слід віднести *сприятливе природне середовище*, де забруднення можливе в межах, які не впливають на стан здоров'я людини і коли відсутні будь-які неприємні фактори, викликані специфікою окремих виробництв.

До третього рівня можна віднести *безпечне природне середовище*, де, на відміну від другого рівня, допускається можливість наявності в природному середовищі певного регіону незагрозливих для людини негативних факторів [2].

Існує потреба у з'ясуванні можливості забезпечення реалізації та захисту права людини на сприятливе навколишнє середовище. Етимологічну основу терміну «сприятливий» становить слово «сприяти», зміст якого у словнику Б. Грінченка визначається словами «благоприятствовать», «доброжелательствовать», «способствовать», «содействовать», «помогать». Досить влучним є російський термін «благоприятный», коренева основа якого пов'язана зі словом «благо».

Справді, навколишнє природне середовище є природним благом для людини і суспільства в цілому, інших живих організмів, як умова, місце і джерело їх існування та життєдіяльності [3].

Що є мірилом, показником сприятливості довкілля? Чинне законодавство однозначної відповіді на це питання не дає, оскільки існують різні підходи до кількісного виміру окремих елементів навколишнього природного середовища – питної води, атмосферного повітря, ґрунтів. Взагалі, навряд чи можна у нормативно-правовому порядку визначити сприятливість довкілля для людини та інших живих організмів. Автором [4] вважається, що «сприятливе навколишнє природне середовище», («сприятливе довкілля») – це категорія з переважанням не кількісних, а якісних ознак і зміст її скоріше залежить від інтерпретатора, а отже в оцінці переважають суб'єктивні чинники.

В розробленій інститутом Концепції переходу України до сталого розвитку найбільш повно враховано взаємозв'язок якості навколишнього природного середовища та рівня соціального розвитку при побудові уніфікованої вимірювальної шкали для оцінок цих інтегральних показників. В ній визначено 5 станів довкілля: 1 – еталонний, 2 – сприятливий, 3 – задовільний, 4 – загрозливий, 5 – критичний [5].

### Взаємодія прав і обов'язків, як основа безпечного довкілля

Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля у сучасній юридичній літературі є недостатньо дослідженою групою конституційних прав. Одні вчені вважають, що конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це можливість людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб [6]; інші пропонують таке визначення: «право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це закріплене Конституцією України і забезпечене державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоду здоров'ю, користуватися для задоволення своїх життєво необхідних потреб безпечними природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб виконання екологічної безпеки, а в деяких випадках їх порушення звертатися за захистом порушеного права до компетентних органів» [7, 8];

Екологічні права, передбачені в законодавстві, досить різноманітні. Це дає змогу провести класифікацію цих прав за різними підставами. За юридичною сутністю екологічні права можна поділити на: а) конституційні; б) встановлені в спеціальних законах, переважна більшість норм яких спрямована на регулювання тих чи інших за характером екологічних відносин; в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

До першої групи належать права, передбачені в ст. 50 Конституції України «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації: про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на їх поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена». Закріплення названих прав конституційно вказує на їх важливість, невід'ємність і невідчужуваність.

До другої групи входять, крім зазначених в Основному Законі, перелічені у ст.9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» права кожного на: участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівни-

цтва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан довкілля, та внесення пропозиції до державних і господарських органів, установ та організацій з цих питань; участь у розробці та здійсненні природоохоронних заходів; участь у проведенні громадської екологічної експертизи; здійснення використання природних ресурсів; об'єднання в громадські природоохоронні формування; здобуття екологічної освіти та інші.

Екологічний характер мають права, закріплені іншими законами, кодексами.

Третю групу становлять права, закріплені в підзаконних нормативно-правових актах і договорах. Вони також підлягають екологічній охороні і захисту.

Екологічні права за формою реалізації поділяються на індивідуальні і колективні. Свої екологічні права громадяни можуть реалізовувати самостійно, а також спільно з іншими, об'єднавшись в організації, групи та інші утворення. До речі, створення громадських природоохоронних об'єднань розширює можливості громадянина в реалізації своїх екологічних прав.

Екологічні права також можна поділити залежно від захисту екологічних інтересів на екологічні майнові та особисті немайнові права. До групи майнових прав у сфері екології належать права на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; на природокористування; на власність на природні ресурси.

Особисті немайнові права належать до категорії абсолютних, для яких характерно те, що їх носію протистоїть якась непевна кількість осіб, як зобов'язаних суб'єктів, і кожен з них повинен утримуватися від порушення прав.

Право громадян України на *безпечне життя і здорове довкілля*, поряд з Конституцією, закріплено в кодексах України: *Земельному, Лісовому, Про надра, Водному*, а також в законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про охорону атмосферного повітря», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про

екологічну експертизу», «Про відходи», а також інших нормативних актах, розроблених на підставі вимог Основного Закону.

Це означає, що законодавство надає громадянину юридичну можливість: користуватися навколишнім природним середовищем як природною сферою, придатною для життя і такою, яка відповідає вимогам екологічної безпеки; домагатися від держави, усіх інших осіб виконання ними обов'язків з використання, відтворення і охорони довкілля, забезпечення його екологічної безпеки; звертатися в необхідних випадках за захистом свого порушеного суб'єктивного права.

Україна підтвердила понад 70 міжнародних природоохоронних угод і конвенцій глобального та регіонального значення. Ці міжнародні документи покладають на Україну додаткові зобов'язання щодо збереження навколишнього природного середовища та забезпечення екологічних прав громадян.

Право на безпечне навколишнє середовище належить до нового покоління прав людини, які знаходяться ще в стадії формування. Це природне, невід'ємне право, що утворює своєрідне ядро всієї системи екологічних прав громадян. А тому передумовою сталого розвитку всього суспільства є перш за все успішна реалізація права на безпечне довкілля і створення сприятливих умов для здійснення усіх інших соціальних та екологічних прав, задоволення потреб та інтересів громадян [9].

Поглянемо, а як насправді здійснюється реалізація цього права?

Зазначене право реалізується як суб'єктивне, тобто як гарантована конкретному громадянину можливість споживання і використання безпечних для його здоров'я природних благ, забезпечена обов'язком усіх інших суб'єктів (юридичних і фізичних осіб, держави) охороняти довкілля, життя і здоров'я.

В Україні додержання права на безпечне навколишнє природне середовище має забезпечуватись у межах здійснення державою її екологічної політики та природоохоронною діяльністю спеціально уповноважених державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських органів і організацій, природокористувачів на основі послідовного виконання правових, організаційних, технічних, економічних, наукових, виховних

та інших заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Якщо вважати, теоретично, що норми Конституції України і чинного екологічного законодавства відображають осучаснені форми правосвідомості та розуміння проблем правового забезпечення, то формальний підхід до реалізації й захисту права громадян на безпечне для їх життя та здоров'я навколишнє природне середовище не дає механізму його впровадження у повсякденному житті.

Зазначимо, що багато законотворчих тверджень мають декларативний характер; багато природоохоронних заходів не фінансуються; вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення, відсутній. Задекларована можливість відшкодування шкоди, завданої життю та здоров'ю фізичної особи внаслідок порушення її права на безпечне довкілля, що передбачене Конституцією України та спеціальними галузевими законами, далека від реального механізму реалізації, а має швидше характер принципу.

Купу невирішених проблем на шляху ефективної реалізації права кожного на безпечне довкілля створюють антропогенно забруднені об'єкти енергетики, добувної і важкої промисловості, транспорт і сільське господарство, на яких недостатньо втілюються норми екологічного законодавства. Ще й досі продовжують нагадувати про себе наслідки Чорнобильської катастрофи, найтяжчого в історії людства техногенного лиха, внаслідок якого відбулося значне забруднення навколишнього середовища (понад 145 тис кв. м території України), що залишило свій трагічний відбиток у житті та здоров'ї понад п'яти мільйонів людей.

Деякими штрихами торкнемося до масиву законодавчих норм з охорони довкілля та деяких законоаспектів їх практичної реалізації. Якщо конкретніше, то: особливо багато декларативних норм у земельному законодавстві. Для прикладу: Закон України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. називають «мертвонародженим», оскільки він майже повністю не діє, незважаючи на те, що на нього посилаються більше 150 інших нормативних актів. Закон України «Про державний контроль за використанням та

охороною земель» від 19.06.2003 р. був прийнятий раніше, ніж були створені деякі органи, на які були покладені обов'язки, щодо його реалізації. Окремим рядком слід зазначити, що чиновники до останнього хочуть контролювати процес доступу і поширення екологічної інформації, передбаченої Організацією конвенцією, і залишити собі можливість надавати її чи не надавати на свій розсуд. Подібний перелік можна продовжувати.

Вважатимемо, що певні нормативно-правові гарантії права, що розглядається, створені. Однак, фінансових і організаційних гарантії його виконання явно недостатньо: бюджетне фінансування заходів з охорони навколишнього середовища є мізерним, належних стимулів і процедур їх позабюджетного фінансування майже не існує. Наприклад, збитки від лісових пожеж, підтоплення, інших природних катаклізмів, забруднення природного середовища набагато перевищують кошти, що виділяються на його охорону [3]. Як приклад невирішеності питань екологічної безпеки, охорони навколишнього середовища на державному рівні є непродумане закриття шахт та їх затоплення, а це в свою чергу має негативні наслідки для мешканців цих регіонів і може дорого обійтися державі в цілому.

Поглянемо очима міжнародних експертів на досконалість реалізації існуючого національного законодавства у сфері гарантованого забезпечення прав громадян на безпечне довкілля в Україні.

Незважаючи на законодавчу активність держави щодо створення механізму охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки, здійснення моніторингу навколишнього природного середовища, реформування законодавства в галузі прав людини, міжнародні експерти визнали недотримання вимог виконання Україною Плану дій Європейської політики сусідства.

В оприлюдненому звіті (2009 р.) Європейської Комісії для Європейського Союзу та Європейського Парламенту про здійснення Європейської політики сусідства у відношенні України чітко говориться, що після отримання результатів експертної оцінки виконання екологічної складової Плану дій Україна – ЄС можна зробити низку висновків і рекомендацій. Ось головні з них, які мають найбільший рейтинг невиконаних:

1. *«План дій Україна – ЄС не є інтегрований належним чином у національну політику України, в тому числі у сфері охорони довкілля».* Це значить, що ключові засади Європейської політики сусідства не відповідають стратегічним інтересам України, щодо набуття в перспективі членства в ЄС. Це є однією з причин надання недостатньої уваги реалізації Плану дій Україна – ЄС. Він належним чином не інтегрований у діяльність Уряду, робочі програми міністерств, відомств виконується хаотично і непослідовно, без застосування стратегій, перш за все, із забезпечення екологічного законодавства. Звідси і впливає формальність виконання Плану дій.

2. *«Питання охорони довкілля та сталого розвитку не є пріоритетними при реалізації Європейської політики сусідства та виконання Плану дій Україна – ЄС».*

Питання охорони довкілля немає серед пріоритетів національної політики України. Їх ігнорують при прийнятті важливих рішень на користь економічним, фінансовим та іншим інтересам. Екологічні питання не висвітлюються в програмних документах політичних партій і блоків. Така ситуація проектується і на реалізацію Європейської політики сусідства та на виконання Плану дій Україна – ЄС у сфері охорони довкілля. Питання охорони довкілля та сталого розвитку не містяться серед пріоритетів Плану дій Україна – ЄС, а екологічні міркування не інтегровані в інші сфери, що підпадають під сферу Плану дій.

3. *«Участь громадськості у відповідних процесах (процесі прийняття рішень) не відбувається належним чином».*

4. *«Існує ускладнений доступ до інформації з питань, що стосуються довкілля» [10].*

У розробках Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) є дані, що з врахуванням рівня економічного розвитку країни стан здоров'я населення залежить від екологічної ситуації на 20-80%. Для України цей показник обраховано приблизно у 57%, тобто стан нашого здоров'я залежить від довкілля десь на 60%.

Як бачимо, Україна лише на шляху до належного рівня забезпечення реалізації екологічних прав людини, закріплення її права на безпечне навколишнє середовище, усунення прогалин в міжнародно-правовому регулюванні екологічних відносин «приро-

да-людина-держава» і кроків до здійснення цієї мети ще багато.

Аби дати відповідь на поставлене назвою статті питання: що важливіше – право, чи обов'язок людини в існуванні безпечного довкілля, у другій частині статті розглянемо поняття «обов'язок».

У загальному визначенні «обов'язок» - це сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством. Він виступає як нормативна категорія, що регламентує соціальні обов'язки, котрі повинен виконувати індивід у силу суспільної необхідності. Проблема обов'язку є проблема співвідношення особистого і суспільного інтересу. Обов'язок – вища моральна зобов'язаність, що стала внутрішньою якістю і стимулом вільної поведінки особистості, це органічна необхідність, що узгоджує особисті й суспільні інтереси.

Перш ніж дати повне осмислення цієї категорії, визначимося з правовим механізмом дії екологічних обов'язків, закріплених за індивідуумом законодавчо.

Екологічні права та обов'язки громадян України – система юридично закріплених за громадянами повноважень та зобов'язань в екологічній сфері.

Екологічним правам відповідають певні екологічні обов'язки.

Кореляція екологічних прав і обов'язків громадян створює режим найбільшого сприяння для життєдіяльності людей. Таке поєднання дає розумний баланс інтересів усіх суб'єктів екологічних правовідносин, сприяє досягненню гармонічної взаємодії природи і суспільства. Будь-які суб'єктивні екологічні права можуть бути реалізовані тільки через чийсь екологічні обов'язки, і, навпаки, екологічні обов'язки припускають чие-небудь право вимагати їх виконання.

Екологічний обов'язок являє собою встановлену в законодавстві або договорі міру належної, суспільно необхідної поведінки, яка спирається на можливість державного примусу. У ній виражаються як особисті, так і суспільні екологічні інтереси. Екологічний обов'язок є одним із способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності та ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера влади і волі індивіда, то екологічний обов'язок – сфера необхідності і підпорядкування.

Екологічні обов'язки, як і екологічні права, можна диференціювати за різними підставами. За юридичною силою, ступенем правової урегульованості відокремлюють: а) конституційні; б) встановлені в спеціальних законах; в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

Екологічні обов'язки громадянина закріплені в Конституції України (ст.66) «не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки». До конституційних можна віднести також інші обов'язки, що трансформуються у сферу екологічного права (ст.67, ст.68, ч.4 ст.13).

До другої групи належить низка обов'язків, що містяться в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища (ст.12)»: берегти природу; охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших нормативів та лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище тощо.

Коло екологічних обов'язків поширюється за рахунок їх закріплення, зокрема, в підзаконних нормативних актах.

Екологічні обов'язки також можна поділити на майнові і немайнові. До майнових належать обов'язки: компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на довкілля; вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення; впроваджувати нові технології, які запобігають шкідливому впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей тощо.

До немайнових належать обов'язки: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства; здійснювати свою діяльність відповідно до вимог екологічної безпеки; провадити екологічну експертизу екологічно небезпечних об'єктів та видів діяльності тощо.

Задамо собі питання: хто повинен створити нам, людям, безпечне довкілля в селі, місті, державі, на планеті? Відповідь на нього дивно проста, як гадаємо, знає кожна

здравомисляча людини. Звісно, що ми – самі люди. Так, *Homo sapiens* і ніхто інший. Саме людина вважає себе господарем, володарем Землі. І внести будь-які зміни у своє життя, своє оточення, своє довкілля може лише вона сама. Законодавець закріплює права індивіда на безпечно навколишнє середовище законом, і пише його для себе, і для інших, і для усіх нащадків. Науковець, що створює нові технології, нові речовини дбає і про себе і своїх нащадків; і селянин, що вирощує хліб, думає і чинить так само.

Усвідомлення ролі безпечного довкілля в житті кожної людини, багатоманітність ракурсів і підходів осмислення сучасної екологічної ситуації складають надію, що техногенне суспільство обере форму існування «за принципом буття», а не за «типом володіння». А це можливо лише тоді, коли поняття «обов'язок» визначатиме необхідну поведінку, якої людина має дотримуватися навіть проти власного бажання. Категорії обов'язку відповідає певна сукупність громадянських, професійних, виробничих та інших зобов'язань людини, яка постійно перебуває у певній системі взаємовідносин із подібними до себе та навколишнім світом. Відповідність людських дій і вчинків категоріям добра і зла становить основу моральних відносин у суспільстві. І цей вид «обов'язку» лежить уже в іншій площині, не юридичній, а в моральній. І вважаємо ці істини – найголовнішими.

В переддень відзначення Дня довкілля зовсім не зайвим буде нагадати, що людство – це частина біосфери, тієї, з якої воно бере усі засоби для існування. Перетворююча діяльність людини в біосфері настільки велика, що може бути порівняна лише з грандіозними геологічними процесами. Людина вважає, що їй, як єдиному представнику живого світу, який володіє розумом і свідомістю, дозволено все: підкорювати, споживати, знищувати.

Спостерігається виразна тенденція до розширення переліку нераціональної діяльності людини протягом кількох останніх століть. Одні жахливі наслідки примножуються і перетворюються в інші. Без перебільшення: може статися так, як застерігав німецький письменник З.Ленц, що на надгробному пам'ятнику нашій цивілізації буде написано: «Кожен хотів кращого – для себе». А тому, повертаючись до простих, еле-

ментарних речей вкотре зазначимо, що проблема чистого, здорового навколишнього середовища стосується кожного.

Стурбованість якістю атмосферного повітря, яке є одним з головних джерел життя на Землі, торкається кожного із нас без виключення: рибалка зацікавлений і в чистій воді, і в незабруднених морях і океанах; фермер – у неотруєній землі; споживач – у якісних продуктах, що не зашкодять його здоров'ю; промисловці – в продовженні процесу виробництва. Категорії: чисті повітря, вода, земля і відповідне використання природних ресурсів входять до складного комплексу взаємозв'язків людини і навколишнього природного середовища.

Повертаючись до теми статті: в чий права та обов'язки входить забезпечення безпечного довкілля – впевнено можемо сказати – це турбота безпосередньо самої людини. В наявності маємо парадокс: людина виступає і як головний замовник на безпечно довкілля, і як головний виконавець з його забезпечення. При існуванні конституційно, юридично закріплених гарних прав і обов'язків Людини на безпечно довкілля свідчимо про катастрофічний сучасний стан його та купу проблем на шляху до виживання самої людини.

До якої ж частини досліджень віднести цей парадокс? Впевнено стверджуємо, що існуючі протиріччя, і причина і наслідки криються в суті самої Людини, в її діяннях, в її відношенні до своїх же обов'язків. Це означає, що написані нею розумні правові норми виконуються нею формально, або зовсім не виконуються на різних рівнях життєдіяльності. Відповідь криється не стільки у ставленні людини безпосередньо до середовища свого природного проживання (це наслідок), скільки у сфері духовного морального її світу. Тут насамперед важливо, яким «богам» молитися. Однією з причин кризи людського духу – занурення в матеріальне, відрив від Матері-Природи, нехтування її правилами і законами.

Систему усвідомлених норм, традицій, правил поведінки, почуттів та уявлень, що віддзеркалюються через розуміння добра і зла, які є наслідком усього суспільно-історичного досвіду людства, ми називаємо моральною культурою суспільства. Моральні судження і поняття задіяні безпосередньо

в кожен день нашого життя, в наше мислення і спілкування, в нашу систему цінностей.

Аналізуючи себе, свої дії, кожна людина повинна в тій чи іншій формі ставити перед собою питання: чи все мені у цьому світі дозволено? Чи існує межа в моїх діях стосовно людей, природи, таке інше? Чим, зрештою, визначається це «право» чи «безправ'я»? Законом? Уявіть собі на хвилинку, що закони та їх охоронці раптом зникли. Чинив би в такому випадку кожен те, що хоче, що вигідне тільки йому? Чи, можливо, знайшлися б люди, яким просто стало б соромно чинити зло? Очевидно, у кожної лю-

дини є свій внутрішній закон, який регулює і скеровує її вчинки, стримує від зла, спонукає до добра. Свого часу Сократ називав це своїм «Демоном», внутрішнім голосом, який розмежовує гідне і негідне, чесне і безчесне.

Цей внутрішній моральний закон – те, що люди називають совістю. Вона – внутрішній регулятор людських взаємовідносин та особистий суддя індивідуальних вчинків людини, внутрішній закон дії особистості з точки зору добра і зла. Німецький філософ Кант у ХУІІІ столітті писав, що дві речі у світі вражають його найбільше: «Це зоряне небо наді мною та моральний закон у мені».

### Висновки

Проблематика прав і свобод людини і громадянина не викликає сумніву і зумовлена тим, що їх реальне забезпечення сьогодні займає одне з центральних місць в комплексі питань, пов'язаних із подальшою розбудовою України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

В значній мірі це стосується забезпечення конституційного права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Визнання і захист прав людини – головний обов'язок держави. Держава жодною мірою не наділяє індивіда правами, вона лише має визнати їх існування.

Цілісність інституту прав людини і громадянина гранично точно висловлена у Віденській декларації Всесвітньої конференції з прав людини (1993 р.): «Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство має ставитися до прав людини глобально на справедливій і рівній основі з однаковим підходом і увагою».

Одна з основних проблем розвитку екологічного законодавства України сьогодні полягає у тому, що закони, які приймає Верховна Рада, мають декларативний характер, вони не є законами прямої дії [11]. Така ж ситуація і з обов'язками.

Можна констатувати, що нині назріла необхідність піднесення на вищий «щабель» ідей про право громадян: на сталу безпечну екологічну обстановку; екологічне благополуччя; використання корисних властивостей природи для задоволення життєво необхідних фізіологічних та духовних потреб лю-

дей; охорону їх життя і здоров'я від небезпечних природних умов та природно-антропогенних факторів. Це необхідно у зв'язку з орієнтацією України на вступ до ЄС. Причому треба зазначити, що це право, як окрема ланка правових можливостей фізичних осіб у рамках ЄС, не легалізоване і у концептуальному плані не є загальновизначним.

То ж першочерговим завданням представників нашої держави у міжнародних організаціях є ініціювання постановки питання про піднесення зазначених правових принципів на рівень європейського, а згодом і міжнародно-правового регулювання.

Вважаємо, що тільки курс на формування нових пріоритетів з позицій обов'язку і відповідальності може принести відчутні результати і в системі права.

Людство мусить переглянути свої життєві позиції та принципи, свої орієнтири, знову відчутти себе невід'ємною частиною Природи й зрозуміти, що духовне здоров'я людини і перебування її в умовах безпечного довкілля невіддільне від здоров'я Природи. Змінити світ на краще можна тільки тоді, коли для кожної людини найвищим законом про охорону Природи буде людська совість, без врахування цієї категорії мати якісне життя неможливо.

Втрачених можливостей історія не вибаचाє. Хоча не виключено, що історію писати вже не буде кому. Для розумних людей це не може бути ні втіхою, ні виправданням, а ні підставою для того, щоб пустити все на самоплив. То ж діймо поки є час.

**Перелік посилань**

1. Колбасов О.С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР / О.С. Колбасов. – М. : Наука, 1976. – С.6.
2. Гетьман А.П. Екологічне право України / А.П. Гетьман, М.В. Шульга. – Харків : Право, 2005. – 382 с.
3. Право громадян на екологічну безпеку: проблеми конституційно-правового забезпечення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawyer.org.ua>.
4. Котюк О.В. Нормативно-правове забезпечення права на безпечне довкілля / О.В. Котюк // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 188-193.
5. Концепція переходу України до сталого розвитку // Вісник НАН України, 2007. – № 2. – С.15-44.
6. Рабинович М.П. Права людини і громадянина : Навчальний посібник / М.П. Рабинович, М.І. Хавронюк. – К. : Атака, 2004. – 464 с.
7. Кобецька Н.Р. Екологічні права громадян України : автореферат дис. канд. юрид. наук / Н.Р. Кобецька. – К., 1998. – С.6.
8. Андрейцев В.І. Екологічне право / В.І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996.
9. Конституція України : Науково-практичний коментар / ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой [та ін.]. – Харків : Право, 2003. – 808 с.
10. Виконання плану дій Україна – ЄС: довкілля та сталий розвиток / [під ред. Н.С.Андрусевич]. – Львів : РАН, 2009. – 104 с.
11. Андрейцев В.І. Концепція правового забезпечення екологічної політики України / В.І. Андрейцев // Право України. – 1994. – № 3-4. – С. 28.

*N.V. Il'chenko, V.T. Gurs'ka,  
T.L. Chumakova, N.V. Romanuk,*

**SAFE ENVIRONMENT –  
OUR RIGHT OR DUTY?**

*Institute for Nature Management Problems and Ecology of National Academy  
of Sciences of Ukraine, Dnipropetrovsk*

**This article investigates the basic concepts and legal regulation of human right to a safe and healthy environment and to harmonize it with the notion of state responsibility and rights.**

*Надійшла до редколегії 10 березня 2011 р.  
Рекомендовано членом редколегії канд. геол.-мін. наук О.К. Тяпкіним*